

İlk orta çağlarda Tarihi Kuzey Hindistan'da bulunan Kabül Teğın-şahleri ve Zabulistan Elteberleri

Feruza Djumanıyazova

Taşkent Devlet Şarkşınaslık Enstıtüsü, Özbekistan

Özet: Tarihi Kuzey Hindistan bugünün Kuzey-Doğu Afganistan'ı, Gandhara (Pakistan) ve Keşmir gibi tarihi-kültürel bölgeleri içeren bir bölge olarak Orta Asya, İran ve Hindistan tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Özellikle, İranlı ve Hint toplulukları kadar Türk toplulukları tarihinde de burasının ayrı bir yeri vardır. Nitekim, buralarda hüküm süren Kuşan (m.ö. 2 -m.s. 3 yy.), Hiyonit (4.-5. yy.), Eftalit (Ak-Hun; 5.-6. yy.) devletleri döneminde Eski Türk kültür aksanı az çok hissedilmeye başlamış, Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde ise bu durum daha netlik kazanmıştır.

Bu bölgelerin büyük bir kısmı 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın başlarına doğru Köktürk Kağanlığı'nın eli altına geçmiş, 640'lı yıllarda ise Kabül merkezli Köktürk asıllı Kabül Tegin-Şahleri sülalesi oluşarak ta 843 yılına kadar Kuzey Hindistan yönetiminde bulunduğu bilinir.

Özellikle, 6. yüzyılın sonu–7. yüzyılın başlarına doğru Hindikuş hem de ona komşu ve yakın hudutlarda, yani, Kabül vadisi, Zabulistan,

Gazne, Gandhara, Keşmir gibi tarihi-kültürel bölgelerde yüz gösteren siyasî ve etnik süreçlerde Türklerin faal olmaya başladığı görülür.

Zabulistan'ın Türk asıllı yöneticileri Arapça ve Farsça kaynaklarda *Rutbil* veya *Znbil* biçimlerinde olarak geçer. Burada işbu terim üzerine kısaca durmak istiyoruz. Çoğunluk araştırmacılar adı geçen terimi dönemin siyasi. durumundan yola çıkarak *Rtbil* veya *Znbil* teriminin nokta değişimine ya da diğer özelliklerine dayanarak Kağanlığa özgü Eski Türkçe *Eltäbär* unvanının değişime uğramış bir versiyonu sayarlar. Her iki hanedan menşece Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlanmaktadır. Büyük ihtimalle bu bağlantı Aşina asıllı Toharistan Yabguları (620-750) aracılığıylaadır.

Anahtar kelimeler: Kuzey Hindistan, Kabül, Zabulistan, Toharistan, Batı Köktürk Kağanlığı, Kabül Tegin-Şahleri, Zabulistan Elteberleri, Toharistan Yabguları, Eski Türkçe unvanlar, Aşina.

Abstract: Historical Northern India is a well known area in the history of Central Asia, Iran and India which covers historic-cultural regions such as North-Eastern Afghanistan, Gandhara (Pakistan) and Kashmir. Especially, this area is really significant in the history of Turkic societies as Iranian and Indian ones. Thus, in these areas during the existence of the states like the Kushanids (2th Century B.C.-3rd Century A.D.), the Hiyonits (4-5 th Century A.D.), the Ephtalits (White Huns, 5-6 th Century A.D) Turkic accent was began to emerge and later during the Turkic Qaghanate (552-744 A.D.) it was very obvious.

Most part of these regions were under the power of the Turkic Qaghanate at the end of 6th Century-beginning of 7th Century, and it is known that in 640 formed the dynasty of Kabul Tegin-shahs with Turkic origin and it existed till 843 being under the rule of Northern India.

Especially, from the beginning of 6th Century-beginning of 7th Century in Hindikush and neighboring regions, that is, historico-cultural

regions such as Kabul valley, Zabulistan, Gazna, Gandhara, Kashmir the Turks began to be active in political and ethnic terms.

In Zabul and Zabulistan, the acknowledged regions with the name of ar-Ruhac in ancient Arabic and Arahosia in Greek sources were the centers of of modern Afghanistan, more exactly to say areas in South-Western part of the country, there were under the rule of Turkic dynasty and they also had a family tie to Kabul's Tegin-shahs which could be proven by lots of written sources.

Turkic originated rulers of Zabulistan in Arabian and Persian sources were met in the forms of *Rutbil* and *Znbil*. Here we wanted to mention this term. According to the most researchers, this aforesaid terms were the changed versions of *Rtbil* and *Znbil* from political perspectives.

Both dynasties originally were related to the Western Turkic Qaghanate. Supposedly, this relationship should be through the Yabghus of Tokharistan (620-750) whose root is linked with Ashina.

Keywords: Northern India, Kabül, Zabulistan, Tokharistan, Western Turkic Qaghanate, Kabül Tegin-Shahs, Zabulistan Eltebers, Yabgu of Tokharistan, Old Turkic titles, Ashina.

Tarihi Kuzey Hindistan bugünün Kuzey-Doğu Afganistan'ı, Gandhara (Pakistan) ve Keşmir gibi tarihi-kültürel bölgeleri içeren bir bölge olarak Orta Asya, İran ve Hindistan tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Özellikle, İranlı ve Hint toplulukları kadar Türk toplulukları tarihinde de burasının ayrı bir yeri vardır. Nitekim, buralarda hüküm süren Kuşan (m.ö. 2 -m.s. 3 yy.), Hiyonit (4.-5. yy.), Eftalit (Ak-Hun; 5.-6. yy.) devletleri döneminde Eski Türk kültür aksanı az çok hissedilmeye başlamış, Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde ise bu durum daha netlik kazanmıştır.

Bu bölgelerin büyük bir kısmı 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın başlarına doğru Köktürk Kağanlığı'nın eli altına geçmiş, 640'lı yıllarda ise Kabül merkezli Köktürk asıllı Kabül Tegin-Şahleri sülalesi oluşarak ta 843 yılına kadar Kuzey Hindistan yönetiminde bulunduğu bilinir. Başta Çin kaynakları olmak üzere çeşitli dillerdeki kaynaklarda işbu sülalenin Budda inancını benimsediği ve onun koruculuğunu üstlendiği kaydedilir.

Özellikle, 6. yüzyılın sonu–7. yüzyılın başlarına doğru Hindikuş hem de ona komşu ve yakın hudutlarda, yani, Kabül vadisi, Zabulistan, Gazne, Gandhara, Keşmir gibi tarihi-kültürel bölgelerde yüz gösteren siyasî ve etnik süreçlerde Türklerin faal olmaya başladığı görülür[Esin, 1972a]. İşbu süreç, adı geçen bölgelerde kendi hakimiyetini yaymış bir Türk asıllı hanedan olan Kabül Tegin-Şahleri (640-843) döneminde yine de hız kazanmıştır.

Evvela konuya geçmeden önce Türk toplulukları tarihinin başlıca meselelerinden biri – Keşmir, Gandhara, Kabül, Kandehar ve s. gibi başlıca tarihi bölgelerden oluşan Kuzey Hindistan ve ona yakın bölgelerde Türk tarihinin ne kadar eskiye gittiği ve ne gibi bir siyasi hem de kültürel iz bıraktığı sorunudur. Oysa, bazı istisnalar hariç¹, sadece Dünya tarihçiliğinde değil, Türk dünyasında bu konuya eğilen ve mevcut problemlere ışık getiren çalışmalar çok az sayıdadır.

İlkin, şunu vurgulamak gerekir ki, araştırmaların çoğunluğunda Amuderya nehrinden ta Sind'e kadar uzanan geniş topraklarda yüz gösteren siyasi, etnik ve kültürel süreçlerde Türk dilli toplulukların rolü meselesi yeterince değerlendirilmemediğinin ötesi, buralarda İslamdan önceki dönemlerde Türk varlığına göz yumulmuş bir durum göze çarpmaktadır. Özellikle, bu durum Keşmir bölgesi ve Kabül vadisindeki etnik süreçler için daha da özgülük taşır.

Bilindiği gibi, tarihi Kuzey Hindistan ve Afganistan topraklarındaki mevcut düz araziler ve dağlı vahalar ahalisinin esas çoğunluğu şehir ve köylerde yaşamış olup, onların yaşam tarzında çiftçilik, zanaat ve ticaret

başlıca yer tutmuştur. Nitekim, Erken Orta Çağlarda adı geçen topraklarda yerli Hint, İranlı topluluklarla beraber Türk dilli etnosların varlığını tespit eden bilgiler bulunmakta olup, Türklerin burada varlıklarını sadece onların burada istila hareketları yapan veya yönetici kesim olarak geçici bir askeri sınıf sıfatıyla tanıtmak da doğru değildir. Doğru, bazı kaynaklarda Türkler buraların yöneticileri ve askeri taifesi olarak geçmesine rağmen, aşağıda görüleceği gibi bu dönemde Huttal (Toharistan) ve Zabulistan’la ilişkili bilgilerde buralarda Toharlar, Kapiseliler, Eftalitler ve Türkler yaşamakta olduğuna dair deliller kaynaklarda geçmektedir[Ekrem, 2003]. Genel olarak bakıldığında Toharistan ve Kabülistan topraklarındaki ahalinin bir kısmı Türklerden oluştuğu buraların sadece Köktürk Kağanlığı eli altında bulunması ve onunla ilişkili olarak buralarda Türk asıllı hanedanların yönetimiyle ilişkili olmayıp, belki de milattan önceki Orta Asyalı pek çok toplulukların güney ve batıya hareketiyle, özellikle, milat başlarından ta miladi ilk binyıllığın ortalarına kadar süren Hun, Hiyonit, Eftalit (bu son ikisi bazen Ak Hun olarak geçer) ilerlemeleriyle açıklanır. Bu dönemde, özellikle, Toharistan’da Türk dilli etnosların miktarı artar, ki bazen 6.-8. yüzyıllar arkeologlarca “Toharistan-Türk devri” olarak adlandırılır[Литвинский, Соловьев, 1985].

Bir kısım toprakları Kuzey Hindistan’ın bazı bölgelerini kapsayan Toharistan ve ona güney-doğudan komşu bulunan Kabül vadisindeki etnik süreçlerde Eski Türkler (özellikle, Köktürkler)’in faal katılımı daha çok onların buralarda siyasi yönden üstünlüğü ve onun doğurduğu göçler ile sıkı sıkıya bağlıydı. Bilhassa, Köktürkler 580’li yıllarda Toharistan, Kabülistan ve Horasan’ın büyük bir kısmındaki bir çok vaha devletçiklerini el atlına almıştı. Ama, adı geçen bölgelerin Kağanlık terkiibine alınmasına dair bilgiler kaynaklarda az veya dağınık halde kaydedildiği ve fazla incelenmediği için bu konuda sabit bir görüş yoktur.

Nitekim, Çin yıllıklarında Köktürk Kağanlığı’nın ilk askeri hareketleri beyan edilirken, *Tu-jüe* (Köktürk)ler buralarda egemen olan *İ-ta* (Eftalit)ler devletine galip geldiğine kısaca dokunulur ve mağlup devlete

bağlı bölgelerin Kağanlık eli altına geçtiği kaydedilir [Бичурин Н.Я, 1950-1953]. Orhun yazıtlarında ise Kağanlığın kuruluş yıllarının ilk dönemlerinde (6. yüzyılın son çeyreği) Köktürklerin güney-batıdaki toprakları Temir-Kapığ’a (Amuderya’ya) kadar ulaştığı dile getirilir[Tekin, 2003].

Aynı tarihlerde olup biten olaylar hakkındaki bu tür bilgileri Arapça kaynaklar da doldurmaktadır. Bu cümleden, Macaristanlı İranist J. Harmatta 569-570 yıllarında Köktürk Kağanlığı ve Sasanlılar İran’ı ortasında yüz gösteren anlaşmazlıklar hakkında yazarken, 575-580 yılları arasında Kabül ve Gandhara çevrelerinde Türk ordularının da hareket ettiğini vurgulayarak, buna delil olarak Arap şairi el-°Aşa (vefatı 622 yılı) tarafından 575-580 yıllar arasında yazılan şiirde görülen ‘*Turkun wa Kābulu*’ (Türkler ve Kabül [halkı]) tabirini örnek gösterir [Harmatta, Litvinsky, 1996]ⁱⁱ. Eğer yukarıda sunduğumuz delillere dayanırsak, bu durumu Köktürk Kağanlığı’nın Kabül ve ona bitişik bölgeleri kendine katmak için yaptığı askeri hareketleriyle bağlantılıdır, diye sayılabilir.

Kabül yöneticileri ve Türklerin beraberce yazılı kaynaklarda görülmesine Pehlevi (Orta Fars) dilli edebiyatlarda da denk gelinir. Örneğin, Sasanlılar İranı’nın ilk hükümdarları faaliyetini anlatan yarı masalsı “Karnameg-i Ardaşir-i Papagân” (“Ardaşir Papak oğlunun faaliyeti hakkında kitap”) nam eserde şu gibi bilgi geçmektedir:

“O Rum ve Hindistan’dan vergi ve haraç talep etti ve İranşehr’i daha güzel ve daha ünlü yaptı. Ve Rum kayseri Şehriyar, Kabül ve Hindistan padişahi Tegin, Türk kağanı ve diğer ülkelerin hükümdarları onun sarayına lütüflü selamlar ile geldiler” [*Книга деяний Ардашира сына Папака*, 187, с. 62-63, 83.].

Tibetçe kaynaklarda da konuya dolaylı veya dolaysız olarak bazı ilişkili bilgiler bulunmakta olup, onlar arasında birer etnogografik (etnik ve coğrafi) terim olarak geçen *Drugu-Yul*, yani “Türkler ülkesi / Türkistan” adı

altında Batı Köktürk Kağanlığı'nın merkez toprakları – Yedisu ile beraber Toharistan ve Kabülistan'ın da anlaşıldığı ilgi çekicidir. Tarihi Kuzey Hindistan'ın bir kısmı olan Kabül vadisi ve ona kuzey-batıdan komşu olan Toharistan'ın bu dönemde Tibetlilerce “Türkler ülkesi” olarak tanıtılması herhalde buralarda Batı Köktürklerle bağlantılı iki hanedan – biri Toharistan Yabguları (620-750) ve ikincisi Kabülstan Tegin-Şahleri (640-843) yönetiminde bulunması, her iki hanedan aracılığıyla bu toprakların Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlı bulunması ve buralara ahalisinin belirgin bir kısmını Türk toplulukları oluşturduğu başlıca amili yatmaktadır [Uray, 1979].

Konunun diğer bir meselesi de edebiyatlarda Kabül ve çevrelerini yaklaşık 2 asırdan fazla yöneten hanedanın, yani, “Kabül-Şah”, “Kabülan-Şah”, “Türk-Şahi”, “Tegin-Şah”, “Kabülistan Tegin-Şahleri” ve s. adlarla yürütülmekte olan ve yönetim tarihi 640-843 yılları arasına ihtiva eden yönetici hanedanın menşei meselesidir. Pek çok dillerdeki biri diğerinden bağımsız yazılı kaynaklar işbu hanedanı Türk asıllı göstermelerine rağmen, yerli (Hint veya İranlı?), Eftalit (Ak Hun, diğer bir adıyla İran asıllı Hun) ve s. aidiyetlere dayandıran ve Türk yönünü rededen çalışmalar bulunmaktadır. İkinci bir grup araştırmacılar ise işbu sülalenin *Tegin* unvanına sahip olmalarını Köktürk esasına değil, Eftalit temeline oturtmaya çalışmaktadırlar. Doğru, son Kabül Tegin-Şahlerin'den önce de burada *Tegin* unvanına sahip Eftalit asıllı bir yönetici bulunmuştu. Ancak, adı geçen hanedanı onun soyu saymak aşağıda görüleceği gibi tartışılmalıdır.

Güncel olduğundan dolayı Kabül Tegin-Şahleri hanedanı üzerinde mevcut bilgileri ve tartışmaların şöylece toparlayabiliriz:

- Çin, Baktri, Hint, Arap, Fars dillerindeki yazılı kaynaklar ve nümismatik malzemeler işbu sülalenin Türk asıllı olduğunu destekler. Ancak, onların tam olarak hangi Türk topluluklarına, Köktürlere mi ya da diğerlerine mensup bulundukları konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Örneğin, Japon bilginlerinden Sh. Kuwayama [Kuwayama, 1999] işbu sülalenin kurucu boyunu Köktürklerle(ama Batı

Türkler olduğunu raddeder), M. İnaba [Inaba, 2005] ise Halaç Türkleriyle bağlamaktadırlar. Bazı araştırmacılar ise Kabül Tegin-Şahlerini Karluk Türkleriyle ilişkilendirmiştir [Шониезов, 2001]. Kuzey Hindistan tarihine, özellikle, bölgedeki Türk varlığı üzerine çalışmalar sürdüren M. Tezcan işbu sülaleyi genel olarak *Türk-şahi* olarak adlandırmaktadır [Tezcan, 2006].

Bunlar hariç, yukarıda dediğimiz gibi Kabül Tegin-Şahlerinin Türklerle ilişkili olmadığı hakkında görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Pakistanlı bilim adamı A. Dani [Dani, 1995] onları Kuşanlar yoluyla yerel İranlı topluluklara bağlamış ve böylece el-Biruni'nin Türk asıllı Barhatekin sülalesi hakkında sunduğu bilgileri yanlış saymıştır.

Diğer bir araştırmacılar ise Kabül Tegin-Şahlerinin Eftalit asıllı olduğunu ileri sürmüşler [Давыдов, 2001], üstelik, onlardan bazıları Eftalitler menşeinin karanlık olduğunu vurgulamışlardır. İşbu sülalenin menşei üzerinde olduğu kadar tam olarak onların hangi tarihlerde yönetim kurduğu ve son bulduğu konusunda da biri diğerini tutmayan görüşler ortaya atılmıştır. Çoğunluk araştırmacılar işbu sülalenin oluşumunu 660'lı yıllardan son tarihlere [Dani, Litvinskiy, Zamir Safi, 1996; Harmatta, Litvinsky, 1996; Kuwayama, 1999; Rehman, 1988], bazıları ise hatta 8. yüzyılın başlarına [Ecsedy, Sundermann, 1996] dayandırmaktadırlar.

Kabül Tegin-Şahleriyle ilişkili diğer bir mesele ise birer siyasi güç olarak mezkur sülalenin hangi topraklarda hüküm sürdüğüdür. Gerçi çoğunluk araştırmacılar işbu sülalenin Kabül vadisi, Zabulistan ve Gandhara (Peşavar/Pakistan) topraklarında yönetimde bulunduğunu vurgularlar. Aslında yazılı kaynaklara bakıldığında Keşmir ve civarlarının (Hunza, Gilgit, Çitral) da Kabül Tegin-Şahlerine bir süre bağlı kaldığını ve sonradan buralarda da Türk asıllı sülalelerin oluştuğunu kanıtlamaktadır.

Kabül Tegin-Şahleri tarihi en çok Çin kaynakları (*T'ang Shu*, Hsüen Tsang (629-645), Huei Chao (726), Wu-Kung (751-790)) bilgileri

aracılığıyla öğrenile gelmiştir. Konuyu ilk araştıran J. Marquart, E. Chavannes gibi ünlü bilim adamları esas olarak işbu Çin kaynaklarına ve Müslüman (Arap, Fars) tarihî eserlerine dayanmışlardır [Marquart, 1901; Chavannes, 1903]. Özellikle, Çin yıllıklarında *Wu-san Te-chin Shai* şeklinde geçerek, Horasan Tegin-Şah şeklinde yeniden kurulan bu sülale yıllıklarında hep *Tu-jüe* (Köktürk) asıllı gösterilmiştir. Üstelik, sikkelerde Baktri yazısıyla *uorsano takino pao*, Pehlevi yazısıyla *hwls'n tkyn MLK'* şekillerinde geçer ve Çince'deki gibi *Horasan Tegin-Şah* olarak kurulmaktadır [Harmatta, Litvinsky, 1996].

Son yıllarda Kuzey Afganistan'dan bulunan Baktrî yazılı onlarca dokümanların İngiltereli ünlü İranist N. Sims-Williams tarafından çözümlenmiş ve onların büyük bir kısmı Kabül bölgesine ait olduğu belirtilmiştir [Sims-Williams, 2000]. Özellikle, Baktrîce dokümanlarda *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Köktürk Kağanlığına özgü Türkçe unvanların görülmesi onların Kabül Tegin-Şahleri tarihi açısından araştırılmasını gerektirmektedir. Ayrıca, daha 1960'lı yıllarda Kabül ve civarlarından bulunan Baktrîce, Pehlevîce ve Eski Hintçe yazılı sikkelerde *Tegin*, *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Eski Türkçe unvanların R. Göbl [Göbl, 1967] tarafından belirtilmesi ilgi çekicidir. Ancak, Göbl bu sikkeleri Türkler'le ilişkilendirmeye fazla eğilim göstermediğini de belirtmeliyiz. Bunun aksine E. Esin, S.G. Klyashtorniy, J. Harmatta Kabül sikkelerini Köktürklerle bağladığı görülmektedir [Esin, 1972b; G. Kljashtornyj, 2006; Harmatta, Litvinsky, 1996; Бобоëров, 2010.]. Sims-Williams'in bulguları ise bu konunun bir daha incelenmesini güncelleştirmektedir [Sims-Williams, 2011].

Kabül Tegin-Şahleri tarihini aydınlatacak bilgiler Eski Hint dilli kaynaklarda da yer almıştır, ancak, onlar şimdiye kadar ilim alemine yeterince ulaştırılamamıştır. Örneğin, erken orta çağlarda toplanmaya başlayıp XIII. yüzyılda bir eser haline sokulan Keşmir bölgesi tarihine ait "Rajatarangini" (XII yy.) eseri Hint dilinde yazılmış bölgeye ait tek tarihî eser olup, eserde Türk yönetimi üzerine de bilgiler bulunmaktadır

[*Kings of Kashmira*, 1879]. Bundan başka *Ganeśa yazıtları* diye bilinen ve son yıllarda çözümlenmeye başlayan Sanskrit (Eski Hint)çe yazılı epigrafik buluntular da adı geçen sülaleye ilgili bilgileri barındırmaktadır [Kuwayama, 1999].

Birçok Müslüman (Arap, Fars) kaynaklarında *Kabülşahî*, *Kabülanşahî*, *Türkşahî*, *Teginşahî* ve s. adlarla anılan sülale genel olarak Türk asıllı gösterilmiştir. Adı geçen kaynaklarda işbu sülalenin 650’li yıllardan başlayarak Arap istilasına karşı güç oluşturduğu bilinmektedir. Bu bilgiler de Kabül bölgesinde *Tu-jüe* asıllı yöneticiler hakkındaki Çince bilgiyi kanıtlamakla beraber, işbu sülale başlangıcının 650’li yıllardan önce başladığını göstermektedir.

Bunlar hariç Pehlevi dilli dini ve coğrafi eserlerde de Kabül Tegin-Şahlerine ait kısa, ancak, değerli bilgiler bulunmaktadır [*Книга деяний Ардашира сына Папака*, 1987].

Kuzey Hindistan’ın Köktürkler’in eline geçmesine dair bilgiler en çok Çin yıllıklarında yer almaktadır. Örneğin, “Tang-shu” yıllığında kaydedildiğine göre, Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (618-630) döneminde *Po-ssu* (Fars / İran) ve *Ki-pin / Kapisa* (Kabül’ün kuzeyi) [Малаявкин, 1989] bölgesi Köktürkler tarafından işgal edilmiştir [Chavannes, 2007; Ekrem E, 2003]. 627/629-645 yıllarında Orta Asya üzerinden Hindistan’a giden Çinli rahip Hsüan-tsang 630’lu yıllarda Toharistan’dan Kabül vasıtasıyla Hint topraklarına ayak basarken, burada *Tu-jüe* (Aşina Türkleri / Köktürkler) hakimiyetinin yayılmakta olduğuna şahit olmuştur. 640’lu yıllarda rahip Hindistan’dan dönerken Kuzey Hindistan’daki vaha devletçikleri arasında sadece *Fu-li-shih-sa-t’ang-na* (Kabülistan)’ın yöneticisi *Tu-jüe* (Köktürk)ler’den olduğunu şu tarzda dile getirmektedir:

“*Fu-li-shih-sa-t’ang-na* memleketinin çevresi doğu batı yönü olarak iki bin Li genişliğindedir. Kuzey güney yönü ise bin küsur Li genişliğindedir. Başkentinin adı Hu-pi-

na’dır 護苾那 [Ekrem, 2003]ⁱⁱⁱ Çevresi yirmi küsur Li dir. Toprak mahsulleri ve gelenekleri Jaguda memleketiyle aynıdır, dili ise farklıdır. Havası soğuk iklimi ise serttir. İnsanların karakteri kaba ve saldırgandır. Hükümdarı Köktürk soyundandır. Triratna’ya çok inanırlar, Budist kural ve ahlakını biraz öğrenmişlerdir”[Ekrem, 2003, s. 180-181].

İşbu kayıtlara ve diğer bölgelerdeki siyasi duruma dair Hsüan-tsang’ın notlarından belli olduğu gibi ta o sıralarda yakın ve komşu bölgelerden Gazne, Bamiyan, Kapisa ve Gandhara gibi birer vaha devletçikleri arasında sadece Kabülistan’da Köktürk asıllı yönetim bulunmakta, diğerlerinde ise yerel hanedanler hüküm sürmekte idi.

Durum böyle olmakla beraber “Tang-shu” yıllığında ve mezkur Çin rahibinin kayıtlarında Kabül ve onun çevresinin Köktürk Kağanlığı eli altına geçmesine dair sunulan bilgiler arasında çelişki ortaya çıkmaz mı?” anlamında bir soru oluşur. Çünkü, buraların Kağanlığa katılması “Tang-shu” yıllığında Tun Yabgu-Kağan (618-630) faaliyetiyle ilişkilendirilirse, Hsüan-tsang kayıtları ise 640’lı yıllarda tüm bölge değil, sadece Kabülistan civarında Köktürk hakimiyeti yayıldığından haberdar eder. Bizce, “Tang-shu” yıllığındaki bilgiler daha sonradan toplandığı için anakronizme yol konulmuştur. Yani, Tun Yabgu-Kağan’ın nesilleri, daha doğrusu Toharistan Yabguları (620-750) tarafından Kuzey Hindistan’da gerçekleştirilen istila hareketleri onun işi gibi gösterilmiş olabilir.

Halbuki, mezkur huduttaki Ki-pin / Kapisa, Gazne ve diğerleri yönetiminde bulunan yerel hanedanler üzerinden Tun Yabgu-Kağan kendi nüfuzunu (hegemonluğunu) yaymış olmasına rağmen, işbu devletçikler daha Kağanlı’ğın birer vasallarına dönüşmemiş, aksine, belli bir süre kendi yerel yönetimini korumuş gibi görünmektedir. Nitekim, Hsüan-tsang “*Fu-li-shih-sa-t’ang-na memleketinin ... Hükümdarı*

Köktürk soyundandır” şeklinde sunduğu kayıt adı geçen rahibin Kuzey Hindistan topraklarına ayak bastığı tarih – 630’lu yılların ilk senelerine değil, 645 senesine denk gelir. Bilhassa, mezkur rahip Kuzey Hindistan topraklarına yettiği tarih – 630 yılında Tun Yabgu-Kağan vefat bulmuştu. Demek, Köktürk Kağanlığı’nın Kabülistan ve çevresini Kağanlığa ilhak hareketlerini 640’lı yıllarda başlamıştır ve bu hareketin başında Tun Yabgu-Kağan’ın Toharistan’daki nesilleri – *Yabgular* hanedanı bulunmuştur dememizde esas vardır. Aynı bu tarihlerde Batı Köktürk Kağanlığı’nın merkez hudutları olan Yedisu’da taht kavgaları başlamış, Batı Köktürk yöneticilerinin kendileri ise Kuzey Hindistan ve Horasan’daki toprakları ele geçirme hareketinde doğrudan doğruya önderlik yapmaya imkan bulamadığı bir durum ortadaydı.

Buna benzer durum Gandhara’da da göze çarpar. Özellikle, bazı araştırmacıların vurguladıklarına göre, Batı Köktürk Kağanlığı tarafından yapılan ilhak hareketleri sırasında, yani, 625 yılında buranın *Xingil* hanedanine mensup II. Narendra Tun Yabgu-Kağan’ın üstünlüğünü itiraf ettiği için kendi tahtını koruyabilmiştir [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Araştırmacıların bu görüşü daha çok delillere mühtaç olduğunu vurgulayarak şunu belirtmek isteriz ki, Hsüan-tsang Hindistan’ın iç bölgelerinden dönerken Gandhara’da yerel hanedanin mevcut olduğuna şahit olmuştur. Böylece, bu sıralarda Kabülistan istisna, buraya komşu devletçiklerde, özellikle, Kapisa ve Gandhara’da Batı Köktürk Kağanlığı üstünlüğünü kabul eden yerel hanedanler yönetimi kısa bir süre devam etmiştir.

Gerçi, bu durum uzun sürmese de çoğunluk araştırmacılar arasında Kuzey Hindistan’daki siyasi durum, yönetici kesimin menşei, nerelerde yerel hanedanler, nerelerde Köktürk asıllı hanedanler hüküm sürdüğü konusunda biri diğerini rededen görüşleri bildirmişlerdir [Gibb, 1930]. Özellikle, birçok araştırmacının 640-843 tarihleri arasında Kabül merkez olarak hemen hemen tüm Kuzey Hindistan’ı yöneten hanedan – Kabül Tegin-Şahleri’nin etnik menşei üzerine yaptığı görüşlerin çelişkili

olduğunu söyleyebiliriz. Keza, bazı araştırmacılar işbu hanedanı Kuşanlar'a, bir kısım araştırmacılar Eftalitler'e, diğerleri ise yerel topluluklara ve s. bağladığı göze çarpmaktadır [Dani, 1995; Давыдов, 2001].

Kısacası, Eftalitler döneminde *Tegin* unvanlı bir prens tarafından yönetilen Kuzey Hindistan'da 640'lı yıllara gelince, merkez olarak Kabül'de kendi hanedanını kuran Köktürk asıllı bir prenslik oluşmuş ve onun yöneticileri de *Tegin* veya bir Türk-Fars unvanlarının karışması olan *Tegin-Şah* unvanını taşımışlardır. Adı geçen hanedan temsilcileri işbu unvanı Eftalitler'den doğrudan doğru almış veya tersi olduğu gelecekte heledilmesi gereken bir meseledir.

Dönemin Çince, Pehleviçe, Arapça, Hintçe ve Baktrice kaynaklarında *Tegin-Şah*, *Türk-Şahi*, *Kabül-Şahi*, *Horasan Tegin-Şahi* ve diğer adlarla maruf olan işbu hanedan bölgede ta 843 yılına kadar, yani, hanedane yerel Hintliler son verinceye kadar yaklaşık 200 sene zarfında siyasi üstünlük sağlamıştır. Böylece, Kuzey Hindistan'daki Köktürk varlığını adı geçen hanedan faaliyetiyle ilişkilendirebiliriz.

Kabul Tegin-Şahleri hanedanı mensupları Kabulistan ve çevrelerinde bir çok mimari inşaatler, özellikle, Buddist tapınaklar yaptırmışlardır. Nitekim, onların yapımı üzerine Çin kaynaklarında yer alan veriler bu konuda bilgi vermekle kalmayıp, mezkur hanedan tarihinin bazı karanlık noktalarını da aydınlatacak mahiyettedir. Bilhassa, Kabul vadisinin güney-doğusunda bulunan Gandhara'nın merkezi Kapisa'da bulunan Tegin-Şahlerin bir kolu yönetmiş olup, onlardan kalma epey sanat eserleri bugüne dek ulaşmıştır.

Çinli seyyah Huei-ch'ao 727 yılında buradan geçtiğinde Gandhara'daki Köktürk hükümdarının babası ve onun ordusu Kapisa'lı olduğuna tanık olduğunu kaydeder [Бернштам, 1952; Esin 1978]. Başka bir Çinli rahip Wu-k'ung 753 yılında burada bulunduğu sıralarda buranın Buddist Köktürk hükümdarı tarafından inşa edilen *T'e-ch'in Ša* (Tegin-Şah) tapınağı ve Köktürk asıllı prenses *Ko-ho-tun* (Hatun)

tarafından inşa edilen Hatun tapınağını görmüştür [Бернштам, 1952; Ekrem, 2003].

Tegin-Şah hanedanının kültürel faaliyetiyle ilişkili bugünün Pakistanı'nın kuzey-batısından ve Kunduz (Kuzey Afganistan)dan bulunan Toharistan Yabguları (630-750) dönemine ait olup, J. Haskin tarafından “çekik gözlüler” (Mongoloid) adı verilen heykeller grubu [Esin, 1978] da Eski Türkler, daha doğrusu Köktürklerle bağlantılı kültürel yadigarlıklardır. İlginç tarafı Kabul Tegin-Şahleri tarafından yaptırılan mimari abideler ve heykellerin bir kısmı geçen yüzyılda yeniden keşif edilmiştir. Örneğin, Kabul şehri yanında 6.-8. yüzyıllardan kalma Top-dara stupası, gene Kabul etrafında aynı yüzyıllara ait Musai stupası ve Şevaki'deki minaraya benzeyen Buddist abidesi (Minar el-Çakari) bunun örnekleridir [Esin, 1978]. Kabul kuzeyinde 689 senesinden sonra inşa edilen Fundukistan Buddist manastırında Orta Asya tarzında boyalı toprak ve duvar resmi bulunmuş, heykelin Eski Türk kıyafetindeki bir ileri gelen ve Hintli kıyafetinde bir hatun tasviri yan yana oturduğu anlaşılmıştır [Esin, 1978].

Son yıllarda Kuzey-Doğu Afganistan ve yakın çevrelerinden bulunan 7.-8. yüzyıllara ait Baktrî dilli belgeler ve Baktri-Pehlevi-Hint dilli sikkelerde *Kağan*, *Tegin*, *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Eski Türkçe unvanların bir kısmı görülmekte ve onlar Toharistan'ın Kabul vadisine yakın bölgelerinin Köktürk asıllı yöneticileriyle ilgili bilgilerle beraber kaydedilmektedir [Sims-Williams, 2011].

Yeri gelmişken bir konu üzerine kısaca durmak isteriz. Ünlü nümismat R. Göbl buraların *Tegin*, *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Türkçe unvanlı sikkelerini Köktürkler'le ilişkisini inkar ederek, onları bölgenin yerli hükümdarları, daha çok onun anlattığına göre “İranlı Hunlar / İran asıllı Hunlar” ile bağlamıştır [Göbl, 1967]. Adı geçen araştırmacı sikkelerde Türkçe unvanların görülmesini burada hanedan değişikliğinden dolayı değil, “zamanın modası” olarak, yani Köktürk Kağanlığı hakimiyetini tanıyan yerli hanedanların bir taklit eseri olarak

kullanmaya başlamasından ortaya çıktığını ileri sürmüştür bağlamıştır [Göbl, 1967]. Ancak, onun bu gibi görüşleri kabul görülmemiş, zamanında bir çok bilginlerce tenkit edildiği gibi, son yıllarda da elıştırılmaktadır [Esin, 1973; Babayar, 2007].

İslam öncesi Kabul bölgesi ve ona bitişik bölgelerde bulunan sikkelerin büyük bir kısmını *Tegin* unvanıyla bastırılan sikkeler oluşturmaktadır. Bu unvanla darbolunan sikkelerin bir kısmında Pehlevi yazısında *tkyn bg hwtyp hwr's'n MLK'* – “Tegin, Heybetli Lord, Horasan Hükümdarı” ibareleri görülmesi [Harmatta, Litvinsky, 1996] onların kendilerini Horasan bölgesinin de hükümdarı olarak gördüklerinden ileri gelebilir. Gene, başka bir tip sikkelerde Brahmi (Hind) yazısında *ŚRI HITIVIRA KHARALĀVA PĀRAMEŚVARA ŚRI VAHI TIGINA DEVAKĀRI TAM* – “Hitivira/İlteber – Büyüklüğü, Haralaca, En büyük Lord, Şahi Tegin – Büyüklüğü, Haşmetmeabı için [bu sikke] basıldı” ibarelerinin bulunması [Harmatta, Litvinsky, 1996] onların Hint kültüründen etkilendiği göstermektedir. Büyük ihtimalle, Tegin-Şahler’e ait Baktri yazısında *σρι ταγίνο pavo* – “Büyük Hükümdar Tegin” ibareleri yer alan başka bir tip sikkelerin [Göbl, 1967] bazı çeşitlerinde kontrmarkta köpek/kurt başının görülmesi ise Köktürklerin kurttan türeme menşe efsanesiyle bağlantılı olabilir [Esin, 1972a].

Çin yıllığı “T’ang-shu”da 719-739 yıllarında Kapisa – Gandhara bölgesinde *Wu-san T’e-chin Shai* hüküm sürdüğü kaydediliyor. Araştırmacılar onun isminin aslı İranî **Horasan Tegin Şahî* olduğunu ve işbu tabirin Pehlevi yazılı sikkelerde *tkyn' hwl's'n MLK'*, Baktrî yazılı sikkelerde ise *ταγίνο vwpσavo pavo* – “Horasan Şahı Tegin” şekillerinde görülen ibarelere denk geldiği ve “Horasan Şahı/hükümdarı Tegin” olduğunu vurgulamışlardır [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Mezkur sikkelerde İran (Baktri, Pehlevi) ve Hint kültürlerine özgü ananelerin ağırlıklı olmasıyla beraber, ikonografisinde Türk karakteri de sezilmektedir. Örneğin, yuvarlak yüzü, badem gözlü, sakalsız hükümdar büstü, kurt başı tasviri ve s.

Tegin-Şahler sülalesi sikkelerinin çok dilli; Baktri, Pehlevi ve Hint dilli olması buraların yerlilerin mühtelif etnik topluluklardan oluştuğunu göstermekle beraber, Türklerin onlarla nasıl kaynaştığına da örnek teşkil etmektedir [Babayar, 2007]. Bu unvanla darbolunan sikkelerin pekçok çeşitleri bulunması ise Köktürk asıllı Tegin-Şahler hanedanının ta 9. yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürmesi ve bir çok kollara bölünmesiyle açıklanabilir.

Tegin-Şahler çevresine ait 7.-8. yüzyıllarda darbolunan sikkeler arasında ön yüzünde taklidi hükümdar başı tasviri (Sasanlı hükümdarı Hüsrev II.) ve etrafında Brahmi (Hint) ve Baktri yazılı cümleler, arka tarafında ise Baktri yazısında *sri bago adēbo bagdaiggo kagano soi bagi* cümleleri yer alan sikkeler dikkatı çekmektedir [Göbl, 1967; Babayar, 2007]. Önemlisi, bu sikkelerde *Kağan* unvanının görülmesi çok ilginçtir. Şimdilik onların hangi hükümdar tarafından bastırıldığını belirlemek zor olsa da, Brahmi ve baktri yazılarının bulunması onların Kabul bölgesi veya buraya yakın bölgelerde darbolunduğunu kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi bu bölgelerin Türk asıllı hükümdarları *Kağan* unvanıyla hükmetmemiştir. Belki de bu tip sikkeler buraların yöneticileri tarafından Köktürk Kağanları adına bastırılmış olabilir. Ya da Kağanlar kısa bir dönem buralarda bulunduğu zamanlarda onlar tarafından darbolunduğu pek mühtemeldir.

Kabul bölgesi sikkeleri arasında ön yüzünde bir-birine bakan iki Senmurv kuşu ve onların altınsa Baktri tazısında *panogolo bago xoadēo* - “Pangul, Lord ve mutlak Hükümdar” cümleleri ve ters tarafında ise biçimli damga ve onun etrafında gene Baktri yazısında *tadono tarxano bagdaiggo varobido* – “Tüm mutluluğa sahip hükümdar Tudun Tarhan” cümleleri yer alan sikkeler bulunmaktadır [Babayar, 2007]. Bu sikkelerde Köktürlere özgü *Tudun-Tarhan* unvanının görülmesi de ilginçtir. Başka bir önemli tarafı, işbu Türkçe unvanların Köktürkleri yansıtan yazılı kaynaklarda görüldüğü gibi çifte unvan olarak sikkelerde yer almasıdır.

Tegin-Şah sikkeleri grubuna dahil sikkeler arasında ön tarafında sağa bakmış Sasanlı prensi Hüsrev I (531-579) tasvirine taklit hükümdar başı tasviri, ters tarafında ise sikke eyleminde Baktri yazısında *φρομο κησαρο βαγο χοαδηο* – “Fromo Kesaro, Heybetli Hükümdar” cümleleri bulunan sikkeler ayrıca yer tutmaktadır [Göbl, 1967; Harmatta, Litvinski 1996]. Bu tip sikkeler J. Harmatta’ya göre, 739-746 tarihleri arası Gandhara hükümdarı olarak hüküm süren ve Udyana (Swat) ve Kapisa’yı kendi yönetimine katan, Tegin-Şahlar soyundan Fromo Kesaro tarafından darbolunmuştur. O Çin kaynaklarında geçen *Fu-lin chi-so* ile birleştirilmekte ve adının menşei “Roma/Bizans Kayseri” tabiri (deyimin)den kaynaklandığı vurgulanmaktadır [Harmatta, Litvinski 1996; Esin, 1978].

Kabul Tegin-Şahleri’ne ait sikkeler geçen yüzyılın başlarından ta 70’lı yıllarına kadar Batılı bilginlerce epey incelenmiş, özellikle, Fransız-Afgan ortak arkeoloji kazıları sonucunda elde edilen buluntuların büyük bir kısmı Kabul’deki tarih müzelerine teslim edilmiş, bir kısımda Avrupa’daki çeşitli müze ve koleksiyonlarda barındırılmaya başlamıştır. Örneğin, Fransa’da (Cabinet de la Medalle), İngiltere (British Museum), Avusturya’da (Tübingen), Rusya’da (Hermitage) tarihi Kuzey Hindistan bölgesinin İslam öncesi sikkeleri arasında Kabul Tegin-Şahleri’ne ait pek çok sikkeler yer almaktadır. Bunlar hariç, Pakistan ve Hindistan’daki tarihi müzeler ve koleksiyoncularda bu tür epey sikkelerin bulunduğu söylenmektedir. Kabul müzesinde bulundurulan sikkeler koleksiyonunun ise yaklaşık 40 sene süren iç kargaşalıklar ve savaşlar yüzünden şimdilik kaderi fazla belli değildir.

Kabul Tegin-Şahleriyle dolaylı ve dolaysız olarak bağlantılı olan bir çok büyük ve küçük çaptaki yazılı eşyalar bulunmuştur. Onları türlerine göre şu tarzda sınıflandırabiliriz: 1) belgeler, 2) anıtlar, 3) mühürler.

Geçen yüzyılın son çeyreğine doğru Kuzey Afganistan ve civarlarında onlarca Baktri dilli yazılı belgeler bulunmuş, bugünlerde ise

onların sayısı 150'yi geçmiştir. Esas çoğunluğu Köktürk asıllı Toharistan Yabguluğu ve ona bağlı küçük vaha devletçiklerine ait olduğu anlaşılan mezkur belgelerin bir kısmı Kabul bölgesiyle de ilişkili olduğu anlaşılmıştır [Sims-Williams, 2011; Бобоёров, 2007]. Kabul şehrinde 30 km kuzeyde bulunan eski iskan yeri Tepe İskender'de Eski Hint Brahmi yazılı plakaların Tegin-Şah hanedanına ait olduğunu söyleyebiliriz [Kuwayama, 1999]. Adı geçen hanedana ait epigrafik buluntuların bir kısmını da çeşitli seramik ve metall yapımlı mühürler oluşturur. Mühürlerde genelde hükümdar başı tasviri yer almakla beraber hükümdarı çevreleyen Baktri veya Eski Hint yazılı cümlelerin bulunduğu görülmektedir [Kurbanov, 2010].

Şimdiki Afganistan'ın merkez toprakları, daha doğrusu, güney-batı istikametinde yaslanan ve Gazne, Kandehar gibi eski tarihi şehirleri içererek, çok kadim tarihlerin Yunanca Arahosia, Arap kaynaklarında Ar-Ruhac adlarıyla maruf olan Zabul veya Zabulistan bölgesinde 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarında Türk asıllı hanedanın yönetimde bulunduğu ve Kabül'ün Tegin-Şahleri'ne soyca bağlı olduğunu pek çok yazılı kaynaklar teyit etmektedir. Çince ve Arapça kaynaklardan hem de nümismatik malzemelerden yola çıkarak işbu hanedan yöneticilerinin Köktürkçe *Elteber* unvanına sahip olduklarını öğreniyoruz. Buna dayanarak adı geçen hanedanı Zabulistan Elteberleri sülalesi diye adlandırmayı makbul buluyoruz.

Buna rağmen bazı edebiyatlarada işbu hanedanın menşei ve taşıdıkları unvanın asıl şekli konusunda farklı görüşleri ortaya atmışlar ve bu hala devam etmektedir.

Mezkur meseleye durmadan önce Zabulistan Elteberlerinin yönetime başlamaları hangi tarihe denk geldiği ve işbu hanedanın oluşumu ne gibi bir süreçlerin eseri olduğu sorununa dokunmak istiyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi işbu hanedan Kabülistan Tegin-Şahleri'nin bir dalı olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Nitekim, Arapça kaynaklarda 680 yılında Kabül tahtı için sürtüşmeler sürdüğü bir sırada

şehzadelerden birinin Kabül'den güneyde bulunan Zabul'a kaçtığı kaydedilir [Inaba, 2005]. Bu bilgi ve diğerlerinden yola çıkılırsa, Kabülistan Tegin-Şahlerin'den olan işbu şehzadenin sonuçta bağımsız bir yönetim kurması sağlanmıştır. Başlangıçta Kabül'e bağlı olan Zabulistan hanedanı zaman geçtikçe müstakil bir prenslik makamına ulaştığı, hatta, *Tegin* unvanı alma davasında olduğunu ve bunu başardığını kanıtlayan bilgiler görülür. Demek, 7. yüzyılın son çeyreğinde Zabulistan'da Köktürk asıllı bir hanedan kurulmuştur dememiz için kaynaklar kafi gelmektedir. En zirveye ulaştığı sıralarda işbu hanedan eli altında Seistan, Ar-Ruhaj (Arahosia), Ed-Davar ve Bust vilayetleri barınmıştır.

Tarihi Kuzey Hindistan coğrafi yönden ne kadar bağımsız bir ülke olmasına rağmen siyasal ve kültürel yönden hep komşu bölgelerle irtibatlı olmuştur. Özellikle, Kabül ve Zabulistan'ın adı geçen Türk asıllı hanedanları Toharistan Yabgularıyla sıkı sıkıya bağlı bulunduklarını gösteren deliller vardır. Bilhassa, bir Çin ansiklopedisi olan *Ce-fu Yüan-kui* ("İmparator kütüphanesinin başlangıç kaplumbağası") nam eserinde Toharistan'ın Türk yabgusu eli altındaki küçük prenslikler arasında *Si-yü* (Zabulistan)'ın adı geçer [Harmatta, Litvinsky, 1996; Chavannes, 2007]. Bununla beraber, 719 yılında Çin sarayına giden Toharistan Yabgusu'nun biraderi *Aşina Te-le Pu-lo* (Tegin Buğra)'nın imparatora arz mektubunda da *Si-yü* (Zabulistan) hükümdarı iki yüz bin süvari ve askerlere önderlik yaptığı ve onun cetlerine ait olduğu söylenmiştir [Chavannes, 2007].

Zabulistan'ın Türk asıllı yöneticileri Arapça ve Farsça kaynaklarda *Rutbil* veya *Znbil* biçimlerinde olarak geçer. Burada işbu terim üzerine kısaca durmak istiyoruz. Çoğunluk araştırmacılar adı geçen terimi dönemin siyasi durumundan yola çıkarak *Rtbil* veya *Znbil* teriminin nokta değişimine ya da diğer özelliklerine dayanarak Kağanlığa özgü Eski Türkçe *Eltäbär* unvanının değişime uğramış bir versiyonu sayarlar [Bombaci, 1966; Rehman, 1988].

Araştırmacılar arasında işbu sülale ile ilişkili gene bazı sorunlar vardır. *Xing Tang-shu* (“Yeni Tang hanedanı Tarihi”) eserinde görüldüğü gibi Xian-tsin saltanatı döneminde (656-660) [Zabulistan] adı He-to-lo-çi olarak değiştirilir [Ekrem, 2003]. Yaklaşık iki yüzyıldır işbu terim üzerine araştırmacılarca pek çok görüşler bildirilmiş olsa da hala kesin bir karara varılmamıştır. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında konuya eğilen E. Chavannes He-to-lo-çi terimini Müslüman kaynaklarındaki Ar-Ruhac ile denkleştirmişse, L. Petech onu bir Türk boyu adı olan Halaç etnonimiyle birleştirir [Chavannes, 1903; Petech, 1964]. Son yıllarda Japon bilgini Y. Yoshida adı geçen kelimeyi Nizek-Şah sikkelerinde yer alan Hintçe “kharalāča” sözü ile bağlamayı ve onu Türk boy adı Halaç’ın Hintleşmiş versiyonu olarak nitelendirir [Inaba, 2005]. Bu görüş sonradan gene bir Japon bilgini M. Inaba tarafından geliştirilmiş ve bir kaç delil ortaya atılmış ise de, ancak, hala tam bir destek bulamamıştır.

Bu konu üzerinde duran J. Harmatta ve B.A. Litvinskiy He-to-lo-çi terimini Ar-Ruhac ile birleştirilmesine karşı çıkarlar ve ilk terimin 656 ve 660 yılları arasında Tang sarayı ile bağlantılı kayıtlarda görüldüğünü, Arap kaynaklarındaki Ar-Ruhac’a ise 10. yüzyıldan önceki dönemlerde rastlanılmadığını öne sürerler. Böylece, onlar Ko-ta-lo-chih adının Türklerin hükümdar sülalesinin adı olarak nitelendirdikleri *Qaryılacî biçimini makbul bulurlar [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Ancak, onların bu görüşünü destekleyecek herhangi bir delil bulunmuyor. Özellikle, onların yeniden kurdukları *Qaryılacî adına kaynaklarda denk gelinmiyor.

İşbu bilgilerden de görüleceği gibi az araştırılmış olması ve kaynakların yetersizliği yüzünden bu dönem Zabulistan tarihinin pek çok yönleri karanlık kalmaktadır. Bu durum nümismatik malzemeler için de geçerlidir. Mesela, R. Göbl’ün incelediği Hindikuş dağının güney bölgelerinden bulunan *nučky MLK’=Nizek-Şah* sikkelerinde pek kıymetli bilgilere rastlanılmaktadır. Onlardan birinde şu gibi Brahmi (Eski Hint) yazılı cümle bulunmaktadır:

Śrī hitivira kharalāva pārameśvara śrī vahi tigina devakāriṭaṃ

İşbu tabirlerdeki ikinci kelime *hitivira* H. Humbach'a göre, Türkçe unvan *Elteber* (iltäbär)in Orta Hintçe şeklidir. Eğer Eski İran dilleri ve yazıları uzmanı N. Sims-Williams'in Kağanlık dönemi Baktri dilli belgelerde bulduğu *υλιτοβηρο* (hilitber) kelimesini *iltäbär* biçiminde okuduğuna bakılırsa Humbach'ın bu görüşünün büyük bir ihtimal olduğu ağırlık kazanır.

Xin Tang-shu geçen bilgilere göre, *Si-yü* (Zabulistan) hükümdarına *xie-li-fa* unvanı verilmişti. İşbu unvanı Mori Baktrice belgelerdeki *υλιτοβηρο* ve Brahmi yazılı sikkelerdeki *hitivira* ile birleştirmekte ve onları Eski Türkçe *Elteber* unvanının diğer dillerdeki biçimi olarak bakmaktadır. Adı geçen araştırmacıya göre, işbu unvan sahibi Ho-to-lo-çi Elteberi ile aynı şahistir.

Bununla beraber, *Ce-fu Yuan-gui* eserinin 971 bölümünde Zabulistan'dan da Kai Yuan çağının 9. ayında (720 yılı) Çin sarayına gönderilir. İşbu eserin diğer bir bölümünde 964. bölümde ise Tang imparatoru Gi-bin'e elçi gönderdiği ve imparator Gi-bin prensine *Karadaçi Tegin* unvanını sunduğu ve Zabulistan hükümdarını *Karadaçi Tegin* olarak tayin ettiği hakkında kayıtlar görülür [Kuwayama, 1999].

Tang-shu yıllığının Zabul bölümünde *Tu-jüe* (Köktürkler), Kapiseliler ve Toharlar Zabulistan'ın merkezinde beraberce yaşamaktadırlar diye geçer [Chavannes, 2007]. 710'lu yıllarda Gi-bin Zabulistan ile mühkem ilişkide olup, o kendi topraklarını Araplar'dan korumak için askeri yardım almaktaydı. 710 yılından sonra ise Zabulistan hükümdarı Gi-bin'den bağımsız yönetimi elde etmiş gibi gözükmüyor. Çünkü, Çinli rahip Huei-Chao'ya göre, 726 yıllarına doğru Gi-bin ve Zabulistan'ın hükümdarı ve ordularının tümü *Tu-jüe* (Köktürk)ler'den müteşekkildi. Zabulistan yöneticisi Gi-bin hükümdarının yeğenydi hem de her iki prensliğin yöneticilerinin babaları kardeşlerdi.

Kaynaklardaki tam olmayan bilgilere dayanarak řu gibi görüşe varılabilir: Gi-bin'in yöneticisi kendi yeğenini ancak 710 yılından sonra Zabulistan prensi olarak tayin etmiş, onlar arasındaki anlaşmazlık ise 726 yılında boy göstermiştir. "Tongdian" eserindeki bilgiler ise Kai-Yüan çağının on ikinci yılı onuncu ayında (724 yılında) Zabulistan'dan Çin sarayına elçiler gönderildiği vakit burayı *Tegin* unvanlı hükümdar yönettiğine delalet eder [Chavannes, 2007].

Kuzey Hindistan'daki her iki Türk asıllı yönetici hanedanlar arasındaki Çin yıllıklarında geçen bilgileri diğer dillerdeki kaynaklar da tespit etmektedir. Örneğin, et-Taberi'ye göre, ağabeyi olan Kabül-Şah ile aralarında nifak yüz gösterince, kardeşi Rutbil Zabulistan'a kaçmış ve bu olay Halife Muaviye döneminde (661- 680) olup bitmiştir [Kuwayama, 1999]. Görülüyor ki, onun verdikleri bilgileri Hüei-Chao'nun kaydettiği bilgiler de doğrulamaktadır. Diğer bir Arap tarihçisi Belazuri de aynı o yıllarda Rutbil Zabulistan, Ar-Ruhac ve Bust üzerinden hüküm sürdüğünü yazmaktadır.

Böylece, işbu bilgilerden řu gibi kısaca bir sonuca ulaşılabilir: Rutbil Kabül-Şah'ten kaçır ve yaklaşık 680 ve 683 yılları arasında bir ara Arap kumandanı Selim Bin Ziyad eline geçtikten sonra 683 yılından sonra o Kandehar topraklarında bağımsız bir yönetim kurmayı başarır.

Belazuri'nin kayıtlarına göre, Zabulistan hükümdarı Rutbil Seistan valisi Abu el-Efra tarafından 686/687 yılında öldürölür. Yakubi'ye göre ise onu Abdöllaş İbn Umeye öldürölür. 693\694 yılında Rutbil Abdöllaş Bin Umeyye'ye karşı savaşmıştı. Rutbil yedi veya sekiz yıl sonra öldürölümüştü. Demek, adı geçen Arap tarihçilerinin kaydettiği Rutbil aslında işbu unvanı taşıyan ve farklı yıllarda hüküm süren ayrı ayrı hükümdarlardı.

Birinci Rutbil 686/687 ve 693/694 yılları arasında yönetimde bulunmuşsa, işbu senelerden sonra bir diğeri hükümdarlık yapmıştır. Yukarıdaki bilgilere dayanarak řu gibi sonuca ulaşılabilir. 7. yüzyılın son çeğreğinde Kabül-Şah ve Birinci Rutbil kardeşlerdi, İkinci Rutbil ise

Kabül-Şah'in amcası idi. Yani, 726 yılına doğru Kabül-Şah Zabulistan hükümdarının amcasıydı. İkinci Rutbil Birinci Rutbil vefatından sonra 690'lı yıllarda tahta çıkmıştı. Maalasef, 720 yıllarına kadar Zabulistan tahtına tam olarak gelip giden yöneticilere dair tatmin edici kesin bilgiler bulunmamaktadır. Sadece, 720 yılında Tang imparatoru Zabul prensi Karadaçi Eltebere (elçi?) gönderdiğine ait bilgiler bulunur. Büyük ihtimalle, Karadaçi Elteber İkinci Rutbil ile aynı şahıs olabilir..

Ce-fu Yuan-kui eserinde sunulan bilgilere göre ise Kai-Yüan çağının 26. yılı 10. ayında imparator Huan-Zong *Shi-yu* (isimli) (Zabul) hükümdarının oğlunu babasının ölümünden sonra buranın yeni yöneticisi olarak tasdik eder. İşbu fermanla Zabulistan'ın yeni prensi *Rumofuda* olarak dile getirilmiş olup, araştırmacılar onu *djawul-fradar>djawul-frataraka şeklinde asıl halinde yeniden kurulur. Y. Yoshida işbu tabir altında "Zabul naibi" anlamı saklanır diye yazmaktadır [Kuwayama, 1999]. Demek, burada biz iki Zabul prensi ismine denk geliyoruz: 720 yılında imparatorun fermanına göre adanan Shi-k'u-erh (büyük ihtimalle II. Rutbil) ve 738 yılındaki Shiyu. İlginç tarafı, her iki ad da yerel aslı Zabul (<*dhayul/dhawul) adına eşit olan isimlerdir. Böylece, adı geçen ve Shi-k'u-erh shiyu ve II. Rutbil aynı şahisler olmalıdır.

Böylece, kısaca dokunduğumuz yazılı kaynaklar bilgilerine ve araştırmacıların görüşlerine dayanarak, Erken Orta Çağlarda Kuzey Hindistan ahalisi Hint ve İranlı topluluklarla beraber belirgin bir şekilde Türk topluluklarından oluştuğu ve onların burada daha çok yönetici ve askeri güç olarak kendini hissettirdiği, yönetici hanedanlar kurarak yaklaşık 2 asır boyunca bölge halkları arasında yüz gösteren siyasi, etnik ve kültürel hayatta önemli bir rol oynadıklarını bir daha tespit etmiş bulunuyoruz.

Özellikle, 640-843 yılları arasında Kabul Tegin-Şahleri adıyla maruf olan hanedan Kabul merkezli bir yönetim kurarak, ayrı bir prenslik sıfatıyla Gandhara, Keşmir, Zabulistan ve s.leri el altında bulundurmıştır. Zabulistan Elteberleri diye adlandırabileceğimiz ikinci

bir hanedan ise Kabul Tegin-Şahleri'nin bir kolu olarak Zabul, Kandehar, Gazne, Bust ve s. topraklarda yönetimde bulunmuştur.

Her iki hanedan menşece Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlanmaktadır. Büyük ihtimalle bu bağlantı Aşina asıllı Toharistan Yabguları (620-750) aracılığıyla'dır. Yani, menşei Batı Köktürk hükümdarı Tun Yabgu-Kağan'a ulaşan Toharistan Yabgularının Kuzey Hindistan'da sürdürdüğü istila hareketleri sonucunda Kabul'de bir hanedanlar kurulmuş ve onlar Köktürk hanedanından geldikleri için *Tegin* ("şehzade") unvanını miras almışlardır. Bu hanedanın Köktürk asıllı olduklarını yazılı kaynaklar, nümismatik malzemeler ve taşıdıkları Kağanlığa özgü unvanlar (*Tegin, Elteber, Hatun, Tarhan* ve s.) da ispat etmektedir.

Bibliyografiya

- Babayar, G.B. (2007).** Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA. – 244 p.
- Bombaci, A. (1970).** "On the ancient Turkic title *Eltäbär*"//Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Ravello 26-30 september. – Napoli. – P. 1-67.
- Chavannes, E. (1903).** Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux//Сборник трудов Орхонской экспедиции, Вып. 6. – Санкт-Петербург. – 378 p.
- Chavannes, E. (2007).** Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri/Çevri M.Koç. – İstanbul: Selenge. – 495 s.
- Dani, A. (1995).** Peshawar: Historic city of the frontier. – Lahor.
- Dani, A., Litvinskiy B.A and Zamir S. M. H., (1996).** Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later

- Hephthalites//History of Civilizations of Central Asia, Vol. III. – Paris. – P. 163-184.
- Ekrem, E. (2003).** Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi) – Ankara, 2003. – 318 s.
- Ecsedy, I, Sundermann, W. (1996).** The Rise of the Turk Power. History of Humanity. Scientific and Cultural Development. Vol.III, From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD. Ed. by Joachim Hermann, Erik Zürcher. – Paris. – P. 477-481.
- Esin, E. (1972a).** Tös and Moncuk. Notes on Turkish flag-pole finials. Central Asiatic Journal. Vol. XI. – Wiesbaden. – S. 14-37.
- Esin, E. (1972b).** Butan-I Halaç (M.VIII.-X yüzyıllarda Halaç kültürünün sanat eserlerinde akisleri)// Türkiye Mecmuası. Cild XVII. – İstanbul. – S. 25-67.
- Esin, E. (1973).** “KÜN-AY” (Ay-Yıldız motifinin Proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi)//VII. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan bildiriler. I. Cilt. – Ankara. – S. 313-359.
- Esin, E. (1978).** İslâmiyetten önceki Türk Kültür târîhi ve İslâma Giriş. – İstanbul.
- Frye, R.N., Sayılı, A., (1945).** The Turks in Khurasan and Transoxania at the time of the Arab conquest//The Moslem World. Vol. XXXV. – Hartford. – 308-315.
- Gibb, H.A.R., (1930).** Orta Asya'da Arap fütuhâtı. Çevri M. Hakkı. – İstanbul. – 83 s.
- Göbl, R. (1967).** Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. –Wiesbaden. – 276 s.
- Harmatta, J., Litvinskiy, B., (1996).** Tokharistan and Gandhāra under Western Türk Rule (650-750)// History of Civilizations of Central Asia. Part III. – Paris. – P. 367-402.

- Inaba, M. (2005).** The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D. // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities. No. 38. – Kioto. – P. 1-19.
- Klyashtorny, S.G. (2006).** Al-Bīrūnī's version of an Old Turkic genealogical legend. On the semantics of Turkic baraq//Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург. – S. 449-454.
- Kurbanov, A. (2010).** The Hephthalites: Archaeological and Historical analysis. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. Illustrations. – Berlin.
- Kuwayama Sh. (1999).** Historical notes on Kapisi and Kabul in sixth-eighth centuries // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities. No.34. Part 1. – Kioto. – P. 25-77.
- Marquart, J. (1901).** Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. – Berlin. – 378 s.
- Petech, L. (1964).** Notes su Kapisi e Zabul // Rivista degli Studi Orientali. Vol. 39(4), – Roma. – P. 287-294.
- Rehman, A. (1988).** The Last Two Dinasties of the Śāhis. – New Delhi.
- Sims-Williams, N. (2000).** Bactrian Dokuments from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Dokuments. – Oxford. – 254 p.
- Sims-Williams, N. (2011).** Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010). 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010. – İstanbul. – S. 15-26.

- Kings of Kashmira:** being a translation of the Sanskrita work Rajatarangini of Kahlana Pandita. by Jogesh Chundeer Dutt, Vol. 1, – Calcutta. 1879. – 303 p.
- Tekin, T. (2003).** Orhon yazıtları. Kül tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Sanat kitapevi. – 152 s.
- Tezcan, M. (2006).** Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler // Tarihte Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler). – Ankara. – S. 9-57.
- Uray, G. (1979).** The old Tibetan sources of the History of Central Asia up to 751 A.D.: Survey // Prolegomena. The sources of history of Pre-Islamic Central Asia / Edited by J. Harmatta. – Budapest. – P. 275-304.
- Бернштам, А. (1952).** Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // Вестник Древней истории. № 1. – Москва. – С. 187-195.
- Бобоёров, Ғ. (2010).** Бактрий хужжатларида Турк хоқонлиги тарихига доир янги маълумотлар // Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари Ёш олимлар нигоҳида: асосий йўналишлари ва ёндашувлар, Республика Ёш олимларининг анъанавий иккинчи илмий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент. – Б. 30-34.
- Бонгард-Левин, Г. М., ИЛЬИН, Г. Ф., (1985).** Индия в древности. – Москва.
- Давыдов, А. Д. (2001).** Топонимика Афганистана как исторический источник // Восток (Oriens). №2. – Москва. – С. 5-21.
- Книга деяний Ардашира сына Папака.** Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О. М. Чунаковой. – Москва. 1987.
- Комар, А. (2009).** Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // Мәдени мұра - Культурное наследие. № 1. – Астана. – С. 100-102.

- Литвинский, Б. А., Соловьев, В. С. (1985).** Средневековая культура Тохаристана (в свете раскопок в Вахшской долине). – Москва. – 263 с.
- Малявкин, А. (1989).** Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние. – 432 с.
- Шониёзов, К. (2001).** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ. – 462 б.

ⁱ Bu konuda Türkiye’de bazı araştırmalar bulunmaktadır. Örneğin, E. Esin, E. Konukçu, S. Göhce, M. Tezcan ve s. gibi bilim adamlarının bir kaç makaleden oluşan yayınları dikkate şayandır. Avrupa’da da konuya dolaylı veya dolaysız olarak dokunulan bir kaç yayınları bulunur: R. Göbl, J. Harmatta, B.A. Litvinskiy, S. G. Klyāstorniy ve s. Özbekistan’da ise G. Babayar’ın konuyla ilişkili ayırım yayınları vardır. Konuyu biraz daha derin araştıran Afganistanlı (A. Rahman), Pakistanlı (A. Dani) ve Hindistanlı tarihçilerin çalışmaları da dikkati çekicidir.

ⁱⁱ 368. el-^cAşa (vefatı 622) kalemine mensup olan işbu şiir 7. yüzyılın başında en-Nebiğa ez-Zübyeni tarafından hazırlanmış divanında yer almıştır.

ⁱⁱⁱ Bu şehrin adını St. Martin, Hupian veya Opian şeklinde çevrirken, Cunningham ise Kophene olarak tercüme etmiştir ve Kabil olduğunu ortaya koymuştur. Julien bu şehri Gazne’nin 40 mil kuzeyinde bulunan Vardaks veya Wardaks olduğunu tespit etmektedir. Hupian bugünkü Charikar (K. 35°2’, D. 69°1’) adlı bölgenin biraz kuzeyindedir ve Pamguan dağının kuzeydoğu geçidinin girişindedir. Chou Lien-k’uan bu görüşlerin Hsüan-tsang’ın bahsettiği mesafe ile uymadığını ortaya koyarak bu şehrin Kabil nehrinin yukarısında bulunan Kastam Khel olduğunu iddia etmektedir.

Received 6 Sept 2017, Screened 20 Nov 2017, Accepted 24 Nov 2017.